

Bódy Zsombor

A lakás mint kutatási téma a modern városok történetében*

A lakás története sajátos gyűjtőlencseként szolgálhat a nagyipari korszak történetírása számára. A lakásépítés és -használat, az otthonkultúra, a lakásügy mint nyilvános diskurzusok és helyi vagy országos szintű politikák tárgya számos kutatási terület metszéspontján fekszik, és ennek megfelelően többféle megközelítésből, sokféle módszer segítségével vonható elemzés alá. A város-, az építészet-, illetve a társadalomtörténet különböző variációi – a nagy társadalmi csoportok életmódjának hagyományos vizsgálata, továbbá a felső rétegek vagy éppen a tömegek lakáskultúrájának újabb keletű kultúrtörténeti elemzése – éppúgy érdeklődnek iránta, mint a fogyasztás történetével foglalkozók vagy a társadalmi reformmozgalmakat, a társadalmat modernista vagy éppen modernizációkritikus alapokon átformálni akaró törekvéseket vizsgáló történészek. Sőt, a gender szemléletű munkák egy része is a lakás történetében találja meg elemzése tárgyát.¹ Mindezen megközelítésmódok abban a felismerésben összegződnek, hogy az épített lakókörnyezet nem egyszerűen leképezi a társadalmi viszonyokat, hanem maga is hozzájárul a társadalmi kapcsolatok, különbségek, hierarchiák létrejöttéhez. Az épületállomány megteremtése és használata ezért olyan társadalmi gyakorlatként vizsgálandó, amelyben egyszerre vannak jelen – csupán analitikusan elválasztható módon – gazdasági összefüggések, társadalmi egyenlőtlenségek és kulturálisan meghatározott gyakorlatok.²

Ebben a rövid, többnyire az újabb német nyelvű munkákra koncentráló szakirodalmi áttekintésben arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, miként tölthet be a lakás története sokféle kutatási területet összekapcsoló szerepet. Kiindulópontnak tekinthetjük Friedrich Lenger összefoglaló európai várostörténeti munkáját, amely az urbanisztika hagyományos felfogású történetét ötvözi a várossal szóló diskurzusokkal, a város percepciójának történetével, s ezáltal a különböző politikai diskurzusok elemzése felé is nyitott.³ A város jelenségével minden politikai áramlatnak foglalkoznia kellett az iparosodás kora óta, s a specifikusan nagyvárosiként azonosított szociális problémákra, mint amilyen a lakáskérdés az európai országokban, minden politikai irány megoldásokat keresett. Lenger a lakás témájáról írott fejezeteiben a szakirodalomra támaszkodva

* A tanulmány az OTKA K 105 953. számú, *Lakás, ház, lakhatás Budapesten: épített formák és diskurzív terek 1870–1945* című projektjének támogatásával készült.

¹ Vö. Saldern 2006.

² Aigner (Hg.) 2010.

³ Lenger 2013.

összegezi a fentebb vázolt kutatási területeket, így munkája alkalmas lehet a főbb kutatási irányok kérdésfeltevéseinek és eredményeinek bemutatására. Hasonló összefoglalást nyújt Vittorio Magnago Lampugnani, de szorosabban építészettörténeti és urbanisztikai, kevésbé társadalomtörténeti szempontból.⁴ A korszak városépítészeti elméleti munkáinak irányadó darabjai olvashatóak egy nagyon hasznos forrásgyűjteményben.⁵ A lakás történetéről ezeken az újabb munkákon kívül természetesen rendelkezésre áll régebbi összefoglaló munka is.⁶

A lakásra irányuló érdeklődés egyik tengelye Lenger szerint már eredetileg is a munkások lakásügye volt, és maradt azóta is a szakirodalomban. A munkások felől érkező fenyegető feszültségek kezelésének egyik módja éppen a „lakás-reform” kérdése volt, s ezért Európa-szerte mindenütt megjelent a feszültségeket kezelni hivatott lakáspolitikai.⁷ A lakásügyhöz kapcsolódó diskurzusok egységesen, európai léptékben formálódtak számos, a témával foglalkozó nemzetközi kongresszuson. A korábbi, a lakásviszonyokat elsősorban morális szempontok alapján bíráló diskurzusok helyett – amelyek a lakók felelősségének kérdését vetették föl – a századforduló idejére egy szociologizáló egészség- és járványügyi diskurzus vált uralkodóvá a munkáslakással kapcsolatban. Ez egyrészt lehetővé tette, hogy a tulajdonosoknak a tulajdon fölötti, a 19. századi liberális berendezkedés alapján még feltétlennek tekintett rendelkezési autonómiáját korlátozza a közületi szabályozás, hiszen itt vitathatatlan érvek szóltak emellett, ugyanakkor mégsem volt csupán semleges, technikai diskurzus. A munkáslakás értékelésénél, legalábbis impliciten, a polgári lakásmodell szolgált mintaként, amelyben elkülönült egymástól a nappali tartózkodás, az alvás, a főzés és az étkezés tere, s amelyben legalábbis a felnőttek individualizált térhasználata volt jellemző. A különböző társadalomreformer irányzatok e minták leegyszerűsített megvalósítását tartották szükségesnek a munkáslakásokban. A bírálatok elsősorban a nagyvárosok bérkaszárnnyáira irányultak, amelyek drága, egészségtelen és túlságosan szűkös lakásokat kínáltak a munkásoknak. A magánberuházásban épülő nagyvárosi bérházakkal szembeni kritikák tulajdonképpen egyidősek magával ezzel az építési móddal, hiszen már Párizs Haussmann általi átépítésekor bírálták a bérházak építkezéseket.⁸ A modern nagyvárosi lét problémáiként felfogott és – a munkahelyek mellett – a lakásügyben koncentrálódó szociális feszültségek kezelését megcélzó társadalmi reformmozgalmakban sokféle ideológia jelentkezhetett (szociáldemokrata, keresztény, konzervatív, liberális), de ezek általában mind az állami – és a gyakorlatban még inkább a városi – közhatalommal együttműködve igyekeztek kialakítani a megfelelőnek vélt politikát. Az európai országok, különösen Németország – ahol többféle politikai irány rivalizált egymással a szociális

⁴ Lampugnani 2010.

⁵ Lampugnani et al. 2014 (sorozatuk korábbi kötetei a 18. és 19. század, illetve a II. világháború utáni korszak városépítészeti munkáit gyűjtik egybe).

⁶ Kähler 1996.

⁷ A lakáspolitikáról összehasonlító szemléletben: Zimmermann (Hg.) 1997.

⁸ Lampugnani 2010: I. 11–41.

kérdések, s azon belül a lakásproblémák kezelésében – élenjárónak tűnt a községi szociálpolitika, vagy akár a községi szocializmus kifejlesztésében, s ekként az USA-ból is ráirányult a szakértők figyelme.⁹

A 19–20. század fordulóján a megoldás útját két irányban keresték egész Európában. Az egyik a meglévő lakásállomány használatának átalakítása volt. Helyi hatóságok, egyházi és egyesületi kezdeményezések sokasága igyekezett olyan társadalomreformer szociálpedagógiai programot teremteni, amelynek eredményeként a lakáshasználat feltételei – gazdasági oldalról – és ennek formái a lakáshasználók életmódja oldaláról egyaránt közelítettek az elvárt, tulajdonképpen polgári normákhoz. Ennek érdekében a reformerek aktív kommunális lakáspolitikát követeltek – a bérlakás piac szabályozásától a városi telkekkel való gazdálkodáson át a laksűrűség csökkentését előíró rendelkezésekig –, s egyúttal célul tűzték ki a leginkább rászorulónak, illetve problémásnak tekintett lakáshasználók ellenőrzését és életmódjuk befolyásolását a szociális gondoskodás keretei között. Ez az a terület, ahol a gender szempontokat szem előtt tartó szemlélet is be tudott kapcsolódni a lakáskérdés történetébe, hiszen a szociálreformer mozgalmaknak volt egy jelentős női szárnya (női aktivistákkal, női szociális gondozókkal), amely a lakás kapcsán is a nőkre koncentrálni tárgyalt a szociális kérdéseket. Az optimális lakáshasználat ügye az ő szemükben a nők megfelelő szocializációjával mutatott összefüggést és célzott oktatásukkal tűnt megoldhatónak.¹⁰ A szakmai nyilvánosságban elfogadottá vált, hogy a lakáskultúra, az otthon gondozása női kompetencia. Amikor ezek a törekvések a munka és a képzés értékeit helyezték a központba, nagyon is polgári mintákat közvetítettek a munkás népesség felé.

A lakásreform másik irányzata nem a meglévő lakásállomány használatát próbálta megreformálni, hanem új lakások építésével igyekezett a munkások lakásvizonyain javítani. Az I. világháború előtt aránylag kevés közvetlen közületi építkezés volt. A Bárczy István polgármesterségéhez kötődő budapesti szociális lakásépítési program, illetve a Wekerle-telep építése a 20. század elején – mint kifejezetten nagy volumenű városi beruházás – éppen ezért széles nemzetközi nyilvánosságot kapott, történetét a korabeli német nyelvű publikációk alapján Lenger is ismerteti. Ebben az időszakban inkább az volt jellemző, hogy a városok kedvezményes telkek juttatásával vagy pénzügyi garanciák vállalásával támogatták a munkáslakásokat építeni kívánó társaságokat. Az állam ekkor még rendszerint nem kapcsolódott be a munkáslakás-építésbe. A kommunális lakásépítésnél jóval nagyobb volumenű volt Európa-szerte a vállalati lakásépítés. A cégek által épített munkástelepek általában magasabb színvonalúak voltak, mint egy átlagos munkáslakás, és így hozzájárultak a sztenderdek emeléséhez. A telepeken épült munkáslakások ugyanakkor mindig az adott vállalat munkavállalóinak szóló, a lojalitás biztosítását célzó juttatások voltak.

⁹ Graeser 1997; a szociális kérdés európai kezelésének amerikai recepcióját részletesen bemutatja: Rodgers 1998.

¹⁰ Schröder 2001; Terlinden–Oertzen 2006.

A munkások lakáskérdésének kezelésére sokan már az I. világháború előtt is a magántulajdonban álló családi házas építkezést tartották ideális megoldásnak. A magántulajdonban és családi használatban lévő otthon mint sajátos lakásforma eszménye persze elsősorban a polgári rétegekben terjedt el. A kertvárosi életforma eredeti, ideologikus programjában kifejezetten a nagyvárosi lét alternatívája kívánt lenni. Ebenezer Howard javaslatai szerint a kertvárosokat a nagyvárosoktól távol kellene létrehozni, nehogy idővel a nagyvárosi agglomeráció részeivé váljanak. Elég nagyoknak kellett volna ugyanakkor lenniük ahhoz, hogy önmagukban megálljanak és eltartsák saját, szigorúan kézműipari keretek között működő iparukat.¹¹ A kézműipar felértékelése a gyáriparral szemben, éppúgy, mint a természetes táplálkozás divatja a modern, persze még gyermekcipőben járó élelmiszeriparral szemben, és más, a „természetesség” jegyében hirdetett életmódreform-mozgalmak – az öltözködés átalakításától a nudizmus kultuszán át az otthonkultúra reformjáig – rendre Angliából kiindulva érték el az európai országok felső rétegeit több hullámban.¹² Ezek a sajátosan antipolgári kulturális életmódreform-áramlatok, amelyek tipikusan a polgári rétegekben jelentkeztek, csak néhol vezettek tartósabb, konzekvens életmódreform-kísérletekhez.¹³ Ilyen volt a Berlin melletti „Obstbausiedlung Eden”, ami egyfajta szövetkezetként tartósan fennmaradt, vagy a Drezda melletti helleraui művésztelep, amit az építészettörténet is számon tart, illetve az Ascona melletti vegetáriánus kolónia, ami természetgyógyászati szanatóriummal alakulva tudott fennmaradni.¹⁴

A nagyvárosi életformával szemben kritikus törekvésekből tömegméretekben kertvárosok és villanegyedek születtek. A villanegyedekben erősen szegregált formában jöttek létre a nagypolgárság elkülönült lakóterei.¹⁵ Ez az igen drága lakásforma építési vállalkozók, parcellázással foglalkozó befektetők, reformtörekvésekkel áthatott építésszek, és persze a városi alsóbb, illetve középrétegektől elkülönülni vágyó nagypolgárság együttműködésében alakult ki.¹⁶ Paradox módon, a természetesség igénye mellett először ezekben a negyedekben vált teljes körűvé a lakások technikai felszereltsége villanyárammal, telefonnal, hideg-meleg folyóvízzel, házközponti fűtéssel. A nagypolgárság köreiben az I. világháború előtti negyedszázadban higiéniai forradalom ment végbe, melynek részeként normává vált az otthonokban a fürdőszoba.¹⁷ A legnagyobb, egybefüggő villanegyed a kontinentális Európában Berlin nyugati külvárosaiiban jött létre.¹⁸ Ezekben egy kifejezetten nem nagyvárosias, hanem a természettel harmóniában lévőnek gon-

¹¹ Lampugnani 2010: I. 251–277.

¹² Merta 2003.

¹³ Kerbs–Reulecke (Hgg.) 1998: 73–154. A kötet tanulmányai áttekintik a természetgyógyászati, öltözködési, táplálkozási, vegetáriánus és antialkoholista életmódreform-mozgalmakat.

¹⁴ Merta 2003; az antropozófia ideológiával épült helleraui telepről Lampugnani 2010: I. 251–277; továbbá Feuchter-Schawelka 1998.

¹⁵ Bodenschatz 2001.

¹⁶ Maier 1999.

¹⁷ Lenger 2013.

¹⁸ Bernhardt 1998.

dolt, a családi élet bensőségeségének és az elzárkózó társas életnek teret biztosító lakóövezet alakult ki.¹⁹ Ezek a villanegyedek természetesen mégis szorosan kötődtek a városokhoz, hiszen lakóik egzisztenciája a városokban gyökerezett, és létrejöttüket is a modern városi infrastruktúra tette lehetővé: elképzelhetetlenek voltak megfelelő közlekedési kapcsolat, villany, telefon, valamint a víz- és csatornahálózatba való bekapcsolódás nélkül.²⁰ Az I. világháborúval azonban lezárult a nagypolgári villaépítészeti korszaka, ami nem jelentette azt, hogy a kertvárosok növekedése véget ért volna, épp ellenkezőleg.

Az I. világháború után vált tömegessé az addigi szórványos zöldövezeti családi házas építkezés. Ezt persze sokan úgy értékelték az építész és még inkább a kertépítész szakmában, mint eltömegesedést, az individuális alkotás és életforma végét, amellyel esztétikai és morális értékek mennek veszendőbe.²¹ A szakemberek szemében különösen a korábbi nagy magán- és közparkokkal szemben tűnt minőségromlásnak a kicsiny, sablonos családi kert. A családi házas építkezés terjedése azonban feltartóztathatatlan volt. A két világháború közötti kor jellemzője a lakásépítés gazdasági háttere szempontjából, hogy a magánberuházásban történő bérlakásépítés – ami az I. világháború előtt a lakásteremtés domináns módja volt – szinte teljesen megszűnt, nem utolsósorban azért, mert a háború idejének kötött lakásgazdálkodásából szinte mindenütt fennmaradt valamilyen lakbérszabályozás, s így beruházói szempontból már nem volt annyira vonzó a bérlakásépítés. Ehelyett a saját tulajdon egyéni építése, illetve a valamilyen közületi vagy közületileg támogatott építés vált szinte kizárólagossá.²² A közép- és a jobb keresetű munkások jelentős része törekedett építési telek megszerzésére és családi ház felépítésére valamennyi európai nagyvárosban. A törekvést támogatta az inflációs tapasztalat is, hiszen szemben sok más megtakarítási formával, az ingatlan értékállóan bizonyult. A munkásság és a középrétegek családi házas zónái rendszerint elkülönültek egymástól, és foglalkozási szempontból homogén családi házas övezetek jöttek létre. Az első kertvárosi épületek sokszor csak nyaralóként szolgáltak – amint egyébként a nagypolgári villák is először nyári rezidenciaként voltak használatosak, s később váltak állandó lakhellyé –, s rendszerint csak az infrastruktúra, mindennekelőtt a tömegközlekedési vonalak kiépülése után váltak állandó lakóövezetté.²³

A családi házas, magántulajdonban épülő telepek sokféle formában létrejöhettek. Az egyesületi vagy szövetkezeti keretek között épülő házaknál azonban minden bizonnyal gyakoribb volt az egyedi – rendszerint valamilyen hitelkonstrukcióval támogatott – magánéros építkezés.²⁴ A hatóságok a családi házas zónák kiépítésében általában a szociális kérdések ideális megoldását látták, és gyakran

¹⁹ Biggeleben 2008; Kuhn 2008.

²⁰ Zimmermann 2001; Radicke 2008.

²¹ Schneider 2006.

²² Bernhardt 2008; Lenger 2013.

²³ Kuhn 2001a.

²⁴ Kuhn 2006.

támogatták is valamilyen formában ezek létrejöttét. Az 1920-as években a politika és a társadalomreformerek érdeklődésének homlokterében mindenütt a külvárosi, zöldövezeti városfejlesztés állt, az igazi nagyvárosias, belvárosokra koncentrááló építészeti projektek – vertikális város, felhőkarcolók – inkább csak az építészek szűk körét foglalkoztatták.²⁵ Ritka volt azonban, hogy a kormányzatok közvetlen építetői tevékenységre vállalkoztak volna, inkább kedvező szabályozással, hitelek biztosításával támogatták a kommunális vagy szövetkezeti építkezéseket.²⁶ Angliában az 1918-as 10%-ról 1939-re 25%-ra nőtt a saját tulajdonú lakások aránya, ami alapvetően a kertvárosi családiház-építéseknek volt köszönhető.²⁷

A családi házas építkezés mellett természetesen jelen voltak olyan, szintén életmódreform-eszmék által vezérelt építési törekvések is, amelyek nem a természetközelség ígézetében próbáltak otthonokat teremteni, hanem kifejezetten belvárosi környezetben igyekeztek új életformát lehetővé tevő lakókörnyezetet teremteni. Bár számos ilyen kísérlet ismert Párizsban, Rómában, Amszterdamban és Koppenhágában,²⁸ a legjelentősebbekre Frankfurtban és Bécsben került sor. Ezek a projektek, részben éppen ellentétben a kertvárosi törekvésekkel, racionalizált, funkcionális szemléletben kívántak lakótereket alkotni, bár a zöldövezeti építkezésekre is jellemző közösségi ideált többnyire ezek is szem előtt kívánták tartani. A közösségi elképzelések megvalósításának olyan ötletei azonban, mint amilyen például a közös konyha volt, nem valósultak meg. Az étel elkészítése és elfogyasztása mint a háztartást, illetve a közösséget definiáló tevékenység a családnál nagyobb körben nem vált elfogadottá. Sőt, nemcsak a közösségi konyha, de még a mosás sem bizonyult centralizálható tevékenységnek, s a közös mosókonyhák sem váltak népszerűvé. A kollektív házak inkább negatív értelemben váltak viszonyítási ponttá, s a két háború közötti korszakot éppen a családra redukált, viszonylag zárt, védett magánszférát jelentő háztartás általánossá válása jellemzi, ami a társadalom alsó rétegeinél azelőtt nem volt általános.

Korábban a városi társadalom alsóbb rétegeinek életmódjában megvalósíthatatlan volt a polgári családra jellemző intimitás. A modern funkcionalista lakás-kialakítási projektek célja éppen az volt, hogy ezt lehetővé tegye a munkásság számára is.²⁹ Ezek a törekvések a modern építőanyagokból és a nagyipari sorozatgyártás sajátosságaiból szerettek volna előnyt kovácsolni, hiszen a modernitás ismérvének éppen azt tekintették, hogy a tömegtermelés révén immár a társadalom széles rétegeinek lehet a korábbinál sokkal magasabb szintű életvitelt biztosítani, elsősorban – leküzdvé a korábbi lakásínséget – a megfelelő otthon kialakításán keresztül, s ez lehetővé teszi a középosztályra jellemző családi életmód, a védett privátszféra megteremtését. Mindez azzal járt, hogy a korábbi, immár ízléstelen luxusnak ítélt, a kézműipari termékeket magasra értékelő esztétika

²⁵ Kuhn 2007.

²⁶ Kuhn 2001b.

²⁷ Lenger 2013.

²⁸ Párizsról Küchel 2007, Amszterdamból Kuhn 2007, Koppenhágáról Tornow 2007.

²⁹ Saldern 2006.

helyett az építészetben és az otthonkultúrában a racionalitás és funkcionalitás esztétikáját igyekeztek megvalósítani a nagyipari technológia alkalmazásával.³⁰ Az 1920–1930-as évek nemzetközi építészkongresszusain – az 1929-es frankfurti lakásépítési kongresszuson például népes magyar delegáció részvételével – fokozatosan vált meghatározóvá ez a modernista szemlélet.³¹

Ilyen törekvések valósultak meg a „vörös Bécs” kiemelkedően nagy volumenűnek számító munkáslakás-építéseiben. Az állammal szemben szokatlanul nagy autonómiát élvező bécsi szociáldemokrata városvezetés egyfajta modern munkásközösségi eszménynek megfelelő lakóteret igyekezett kialakítani. A kifejezetten nagy épülettömbök – a Karl-Marx-Hof 1382 lakásában például hozzávetőleg 5000 ember élt – tágas, közösségi funkciókra szánt zöld tereket fogtak közre, s a közösségi terekhez tartoztak uszodák, óvodák és egyéb kulturális létesítmények, sőt bizonyos értelemben a központi mosoda is. Utóbbira azért is volt szükség, mert a lakásokat nem látták el fürdőszobával, pedig ez ekkoriban már sztenderdnek számított a hasonló építkezéseken Németországban vagy más nyugat-európai országokban.³² A villany és a folyóvíz bevezetésével ugyanakkor ezek a lakások így is sokkal jobban ellátottak voltak, mint a régebbi, tipikus közép-európai nagyvárosi szoba-konyhás munkáslakások. A lakások mérete viszont nemigen haladta meg egy hagyományos munkáslakását, a megépült több mint 61 ezer lakás nagy része 45-50 négyzetméteres volt, ami 15-25 négyzetméterrel kisebbnek számított az ekkoriban épült német vagy más nyugat-európai munkáslakások átlagánál. Ennyire kicsi lakásokat csak a szocialista országok lakótelepein építettek a 20. század második felében. A bécsi városi lakások bére – kicsiségük és a fürdőszoba hiánya miatt – rendkívül alacsony lehetett, a lakótömbök fenntartásának finanszírozása ezért sem volt megoldott, mivel a lakbér nem fedezte a komplexumok fenntartási költségeit.³³ A lakókörnyezetben szigorú rendnek kellett érvényesülnie, komolyan vették a rendkívül részletes házirend fegyelmezett betartását, amibe a békés szomszédsági viszonyok, a csendes viselkedés stb. egyaránt beletartozott.³⁴

A hasonló, a lakások számát tekintve kisebb német városi projektek a bécsinél nagyobb, fürdőszobával ellátott lakásokat építettek. Építészettörténeti szempontból a frankfurti sorházas jellegű lakónegyed a legismertebb. Ezek a maguk korában nagyon újszerű otthonok immár a középrétegek körében is – beleértve a munkásság legfelső rétegét – lehetővé tették, hogy a lakások teljes körűen be legyenek kapcsolva a modern infrastrukturális hálózatokba, mint a villany-, víz- és gázellátás, és így a korábbiakhoz képest technicizált háztartások jöjjenek létre. Az új lakások voltaképpen a középrétegek számára is biztosították otthonaik olyan technikai felszereltségét, ami korábban csak a nagypolgári rétegek számára volt elérhető. A „lakás-fordizmus” jegyében kicsi, egyszerű, funkcionális lakásokat terveztek, ahol

³⁰ Kuhn 1998.

³¹ Saldern 2006.

³² Saldern 2006; Lenger 2013.

³³ Saldern 2006; Lenger 2013.

³⁴ Csendes–Opll (Hgg.) 2006.

a sorozatgyártás lehetővé tette az árak leszorítását, és így a modern lakás a középrétegek számára is hozzáférhetővé vált. Ugyanakkor már ekkor is kritizálták azt a túlzottan funkcionális szemléletet, amikor a lakás minden zugának funkcióját előre, sablonosan megtervezték, nem hagyva teret az egyéni használatnak.³⁵

A racionalizált, technika által lehetővé tett, egyben a technika által meghatározott háztartásvezetéshez a kor diskurzusai nagy reményeket fűztek, főleg a nők társadalmi helyzetében remélhető változás miatt. A tudományos igénnyel tervezett háztartástól azt várták, hogy felszabadítja a nőket a háztartás terhei alól és lehetővé teszi számukra is a kenyérkereső tevékenységet, de ha erre nem is kerülne sor, a korábbinál akkor is nagyobb presztízst biztosíthat a háziasszonynak, aki immár elboldogul a modern technikával is. Az úgynevezett frankfurti konyha tervezése tudományos alapokon nyugodott. A húszeszes számban megépített 6 négyzetméteres konyhát a német vasutak étkezőkocsijának konyhája ihlette, a beépített konyhai eszközök és tárolóhelyek elhelyezését egy átlagos testalkatú nőre optimalizáltan tervezték meg, hogy a konyhai munka folyamatai során a lehető legkevesebb mozdulatot kelljen tenni, s a lehető legegyszerűbben és leggyorsabban lehessen a konyhai feladatokat megoldani. Ez a konyha egyben azt is jelentette, hogy az úgynevezett lakókonyha–munkakonyha-vita az utóbbi javára dőlt el. Ezzel nem az egyszerre nappali tartózkodás és főzés céljára szolgáló, nagyobb alapterületű lakókonyha mellett döntöttek, ami hagyományosan inkább az alsóbb rétegek igényeinek felelt volna meg, hanem a munkakonyha mellett. Voltak, akik úgy gondolták, hogy a lakókonyha biztosítaná a bensőséges családi életet, mivel nem választja el a háziasszonyt a többi családtagtól. Az úgynevezett frankfurti konyhát Margarete Schütte-Lihotzky tervezte, s már a korban is hangoztatták, hogy a konyhai műveletek szempontjából ennyire praktikus tervezésre csak egy nő lehetett képes.³⁶ A háztartás technicizálása a nők számára kétértelmű jelenség volt. Egyrészt lehetővé tette, hogy a nő munkát vállaljon, másrészt a lakásoknak a nagy infrastrukturális rendszerekbe való bekapcsolásával és a modern technika használatával munkává minősítette át és így felértékelte a háztartási tevékenységet. Ez viszont továbbra is a háztartáshoz kötötte a nőket, és továbbra is őket jelölte ki a konyhai feladatok ellátására.³⁷ A háztartások bekapcsolása az infrastrukturális ellátóhálózatokba és felszerelésük technikai eszközökkel piacot jelentett néhány fellendülő iparágban. Ez a háziasszonyok számára ugyanakkor együtt járt az új technika használatának sokat propagált megismerésével és a technikával társított modern életstílus elfogadásával.³⁸

Az új lakásépítések mellett a régebbi városcentrumok rekonstrukciójára először az 1930-as években került sor. Bár más európai országokban is elindultak ilyen projektek, a legnagyobb léptékben Németországban hajtották végre a régi építésű belvárosi negyedek rekonstrukcióját. Itt, részben a gazdasági válságot

³⁵ Saldern 2006; Lenger 2013.

³⁶ Kuhn 1998; Lenger 2013.

³⁷ Hessler 2001.

³⁸ Lauer 1993.

kezelnit hivatott közületi beruházási programok részeként, egy nagy állami alap segítségével 41 városban került sor elsősorban a hagyományos proletárnegyedek fellazítására és megmaradó épületállományuk korszerűsítésére. Ezeket a projekteket – amelyek közül a legismertebb és az egyik legnagyobb szabású a hamburgi volt – a náci rendszer politikai irányvonala határozta meg, mert jelentős részben a vörösnek tekintett és egyúttal kriminalitással jellemzett negyedek rekonstrukcióját célozták meg. Sajátos ugyanakkor, hogy e németországi projektek előkészítéséhez a valamivel korábbi amerikai nagyvárosi rekonstrukciós programokból vették át és adaptálták a módszereket. Más európai országokban, városokban – ahogy Budapesten is – ebben az időszakban a tervek szintjén maradtak az egész negyedekre vonatkozó rekonstrukciók, a megvalósítás fázisába csak az 1950–1960-as években léptek.³⁹

A lakás témája köré szerveződő történeti szakirodalom számos kutatási témát fog át a gazdasági összefüggésektől, az építészettörténeti, urbanisztikai problémákon át az életmód változásaiig, a család átalakulásáig, a nemi szerepek módosulásáig, nem utolsósorban pedig a szociálpolitika történetéig bezárólag. Noha rendszeresek az e kutatási területre vonatkozó publikációk és konferenciák, vannak a német nyelvű kutatásnak hiányterületei. Bár az igény megfogalmazódott,⁴⁰ mégis kevés olyan kutatás van, amely a lakáshasználat hétköznapijaival foglalkozna, azzal például, hogy lokális szinten az egykori szereplők hogyan viszonyultak saját lakásukhoz, lakásviszonyaikhoz. Ilyen kutatások eredményei az Alltagsgeschichte jegyében inkább az 1990-es években jelentek meg.⁴¹ Az utóbbi bő évtizedben kultúrtörténeti szemléletű munkák születtek e témában, amelyek a nagyvárosi lakás problémáival való foglalkozást sokszor a modernitás kissé elmosódó fogalmához kötve értelmezik, és így egy átfogóbb történeti problematika részének tekintik. A lakáskérdéshez kapcsolódóan a városi infrastruktúra, a nagy kommunális hálózatok és a közlekedés kiépítése szintén mint a modernitás sajátossága vált kutatási kérdéssé. A lakásügyet emiatt nem önmagában, hanem a modern társadalom szerveződésébe ágyazva vizsgálják. A modern lakás tehát nem egyedi objektum, hanem a technikai és társadalmi hálózatok egyik csomópontja. A városi infrastruktúra kutatásának technikai oldala, éppúgy, mint a tágabb, modern társadalomra és annak jövőjére vonatkozó elképzelésrendszer az infrastruktúra fejlesztését célzó koncepciókkal együtt ma a kultúrtörténet egyik ígéretes kutatási területének tűnik. Olyan iránynak, ahol a város- és a lakástörténet kutatása még számos új eredményre vezethet.⁴² Ez viszont azzal jár együtt, hogy háttérbe szorul a lakásügy mint szociális kérdés, illetve a lakáshoz kapcsolódó hétköznapi konfliktusok elemzése. Úgy tűnik, a két eltérő elemzési irány – a konfliktusokra koncentráló társadalomtörténeti és a modernitás iránt érdeklődő kultúrtörténeti – nehezen tud egymásra találni.

³⁹ Harlander 2007; Lenger 2013.

⁴⁰ Saldern 2006.

⁴¹ Kerbs–Stahr (Hgg.) 1992; Saldern 1997.

⁴² Lenger 2006.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aigner, Anita (Hg.) 2010: *Vernakulare Moderne. Grenzüberschreitungen in der Architektur um 1900. Das Bauernhaus und seine Aneignung*. Bielefeld.
- Bernhardt, Christoph 1998: *Bauplatz Groß Berlin. Wohnungsmärkte, Terraingewerbe und Kommunalpolitik im Städtewachstum der Hochindustrialisierung (1871–1918)*. Berlin–New York.
- Bernhardt, Christoph 2008: Vom Terrainhandel zur Weimarer Städtebaukoalition. Unternehmen und Unternehmer im Berliner Eigenheimbau von 1900 bis 1939. In: Reif, Heinz (Hg.): *Berliner Villenleben. Die Inszenierung bürgerlicher Wohnwelten am grünen Rand der Stadt um 1900*. Berlin, 71–91.
- Bigeleben, Christof 2008: Reichtum und Wohnsegregation, parteipolitische Präferenzen und kulturelle Distinktionsmechanismen: Die Berliner Wirtschaftselite im Kaiserreich. In: Reif, Heinz (Hg.): *Berliner Villenleben. Die Inszenierung bürgerlicher Wohnwelten am grünen Rand der Stadt um 1900*. Berlin, 15–47.
- Bodenschatz, Harald 2001: Städtebau – Von der Villenkolonie zur Gartenstadt. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Villa und Eigenheim. Suburbaner Städtebau in Deutschland*. Stuttgart–München, 76–105.
- Csendes, Peter – Opll, Ferdinand (Hgg.) 2006: *Wien. Geschichte einer Stadt*. Band 3. *Von 1790 bis zur Gegenwart*. Wien–Köln–Weimar.
- Feuchter-Schawelka, Anne 1998: Siedlungs- und Landkommunebewegung. In: Kerbs, Dithart – Reulecke, Jürgen (Hgg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen*. Wuppertal, 227–244.
- Gräser, Marcus 1997: *Armut, Stadt, Sozialreform. Überlegungen zum welfare state building in Deutschland und in den USA 1880–1920*. Frankfurt am Main.
- Harlander, Tilman 2007: Zwischen Großstadtfeindschaft und Bombenkrieg. Stadtwohnen 1933 bis 1945. In: *Stadtwohnen. Geschichte, Städtebau, Perspektiven*. Ludwigsburg–München, 220–231.
- Hessler, Martina 2001: »Mrs. Modern Woman«. *Zur Sozial- und Kulturgeschichte der Haushaltstechnisierung*. Frankfurt–New York.
- Kähler, Gert 1996: *Geschichte des Wohnens*. Band 4. Stuttgart.
- Kerbs, Dithart – Reulecke, Jürgen (Hgg.) 1998: *Handbuch der deutschen Reformbewegungen*. Wuppertal.
- Kerbs, Dithart – Stahr, Henrick (Hgg.) 1992: *Berlin, 1932. Das Letzte Jahr der ersten deutschen Republik: Politik, Symbole, Medien*. Berlin.
- Kuhn, Gerd 1998: *Wohnkultur und kommunale Wohnungspolitik in Frankfurt am Main 1880–1930. Auf dem Wege zu einer pluralen Gesellschaft der Individuen*. Bonn.
- Kuhn, Gerd 2001a: Suburbanisierung – Planmäßige Dezentralisierung und »wildes« Siedeln. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Villa und Eigenheim. Suburbaner Städtebau in Deutschland*. Stuttgart–München, 164–173.
- Kuhn, Gerd 2001b: Städtebau – Heimstätten, Kleinhäuser und Kleinsiedlungen In: Harlander, Tilman (Hg.): *Villa und Eigenheim. Suburbaner Städtebau in Deutschland*. Stuttgart–München, 184–197.

- Kuhn, Gerd 2006: »Wildes« Siedeln und »stille« Suburbanisierung. Von den Wohnlauben zu den privaten Stadtrandsiedlungen. In: Janatkova, Alena – Kozinska-Witt, Hanna (Hgg.): *Wohnen in der Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich*. Stuttgart, 111–131.
- Kuhn, Gerd 2007: Citybildung und Dezentralisierung – urbane Wohnprojekte in der Weimarer Republik. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Stadtwohnen. Geschichte, Städtebau, Perspektiven*. Ludwigsburg–München, 184–195.
- Kuhn, Gerd 2008: Stile des Lebens, Distinktion und Technisierung. Aspekte großbürgerlichen Wohnens. In: Reif, Heinz (Hg.): *Berliner Villenleben. Die Inszenierung bürgerlicher Wohnwelten am grünen Rand der Stadt um 1900*. Berlin, 269–284.
- Küchel, Lisa 2007: Paris, Auteuil. Individuelles Wohnen in der Rue Mallet-Stevens. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Stadtwohnen. Geschichte, Städtebau, Perspektiven*. Ludwigsburg–München, 214–219.
- Lampugnani, Vittorio Magnago 2010: *Die Stadt im 20. Jahrhundert. Visionen, Entwürfe, Gebautes*. I–II. Berlin.
- Lampugnani, Vittorio Magnago – Frey, Katia – Perotti, Eliana, 2014: *Anthologie zum Städtebau. Das Phänomen Großstadt und die Entstehung der Stadt der Moderne*. Berlin.
- Lauer, Heike 1993: »Die neue Baukunst als Erzieher«? Eine empirische Untersuchung der Siedlung Römerstadt im Frankfurt am Main. In: Hofmann, Wolfgang – Kuhn, Gerd (Hg.): *Wohnungspolitik und Städtebau 1900–1930*. Berlin, 265–284.
- Lenger, Friedrich 2006: Einleitung. In: Lenger, Friedrich – Tenfelde, Klaus (Hgg.): *Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion*. Köln–Wien–Weimar, 1–21.
- Lenger, Friedrich 2013: *Metropolen der Moderne. Eine europäische Stadtgeschichte seit 1850*. München.
- Maier, Charles S. 1999: Stadt, Kaiserreich und imperiales Klima als Voraussetzung für urbane Visionen. In: Blau, Eve – Platzer, Monika (Hgg.): *Mythos Großstadt. Architektur und Stadtbaukunst in Zentraleuropa 1890–1937*. München–London–New York, 24–43.
- Merta, Sabine 2003: *Wege und Irrwege zum modernen Schlankheitskult. Diätkost und Körperkultur als Suche nach neuen Lebensstilformen. 1880–1930*. Stuttgart.
- Radicke, Dieter 2008: Verkehrsentwicklung und Suburbanisierung durch Villenvororte: Berlin 1871–1914. In: Reif, Heinz (Hg.): *Berliner Villenleben. Die Inszenierung bürgerlicher Wohnwelten am grünen Rand der Stadt um 1900*. Berlin, 49–69.
- Rodgers, Daniel T. 1998: *Atlantic Crossings. Social Politics in a Progressiv Age*. Cambridge–London.
- Saldern, Adelheid von 1997: *Häuserleben. Zur Geschichte des städtischen Arbeiterwohnens vom Kaiserreich bis heute*. 2. Aufl. Bonn.
- Saldern, Adelheid von 2006: Wohnen in der europäischen Großstadt 1900–1939. Eine Einführung. In: Janatkova, Alena – Kozinska-Witt, Hanna (Hgg.): *Wohnen in der Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich*. Stuttgart, 11–38.
- Schneider, Uwe 2006: Das Konzept der »Gartenkultur« und die »Entdeckung« des Siedlergartens. In: Janatkova, Alena – Kozinska-Witt, Hanna (Hgg.): *Wohnen in der*

- Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich.* Stuttgart, 91–110.
- Schröder, Iris 2001: *Arbeiten für eine bessere Welt. Frauenbewegung und Sozialreform 1890–1914.* Frankfurt–New York.
- Terlinden, Ulla – Oertzen, Susanna von 2006: *Die Wohnungsfrage ist Frauensache! Frauenbewegung und Wohnreform 1870 bis 1933.* Berlin.
- Tornow, Britta 2007: Kopenhagen, Ydre Nørrebro. Wohnen im Großblock einer privaten Genossenschaft. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Stadtwohnen. Geschichte, Städtebau, Perspektiven.* Ludwigsburg–München, 202–207.
- Zimmermann, Clemens (Hg.) 1997: *Europäische Wohnungspolitik in vergleichender Perspektive 1900–1939.* Stuttgart.
- Zimmermann, Clemens 2001: Suburbanisierung – Die wachsende Peripherie. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Villa und Eigenheim. Suburbaner Städtebau in Deutschland.* Stuttgart–München, 50–63.